

КРАЄЗНАВСТВО

ПОДРЕЗЮ. В.

**РОЗВИТОК ГОНЧАРНИХ ПРОМИСЛІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ
СЛОБОЖАНЩИНИ ТА УЧАСТЬ У НИХ УКРАЇНСЬКОГО
ЕТНІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті досліджується розвиток кустарних гончарних промислів та участь у них українського етнічного населення Російської імперії у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття. Основна увага приділяється аналізу історичного розвитку слобідсько-українських кустарних осередків на території Курської та Воронізької губерній, особливостей гончарного кустарного виробництва, його ролі й місця у традиційній культурі етнічних українців, які населяли Східну Слобожанщину.

Дослідження розвитку малого промислового підприємництва, в тому числі й гончарного, серед українського населення російських губерній та областей, сьогодні стає важливим чинником державотворення та духовного відродження України, фактором позитивного впливу на розвиток українсько-російської співпраці в соціально-економічній сфері. В цей час гончарні кустарні промисли етнічних українців, які оселилися на території Східної Слобожанщини, стали складовою частиною як російського, так й українського суспільства й суттєво вплинули на формування виробничої культури та духовності двох слов'янських народів.

Гончарний промисел був заснований ще у ХVІІ ст. переселенцями з Наддніпрянської України. Осередки кустарного гончарства виникали на Східній Слобожанщині історично, відповідно до природного розміщення родовищ глини. Їх назви часто походили від назв сусідніх селищ й навіть сьогодні часто сприймаються як бренди. Причини, які обумовили швидкий розвиток гончарного промислу на українських етнічних землях Курської та Воронізької губерній, були стандартними для багатьох кустарних промислів. Сприяла цьому й одна дуже важлива обставина - достаток лісу, що аж до початку ХХ ст. забезпечував гончарне виробництво дешевим паливом. Найважливішим фактором для розвитку гончарного промислу була й близькість українських губерній, які були для східнослобожанських гончарів основним ринком збуту.

Отже, вивчення питання історичного розвитку українських осередків гончарства є досить актуальним для української історичної науки, оскільки детальне наукове вивчення гончарних промислів Східної Слобожанщини може суттєво збагатити історію матеріальної культури як російського, так і українського народу.

Серед багатьох публікацій, що стосуються окремих аспектів історії розвитку кустарних гончарних промислів та участі в них українського етнічного населення Російської імперії ХІХ - початку ХХ ст., слід відзначити праці І.Я.Богуславської [1], Н.А.Добротворського [5], Ф.Н.Корольова [6],

Подрез Юлия Владимировна - кандидат історичних наук, старший викладач Сумського державного університету ім. А. С. Макаренка

О.В.Перепелицина [7], М.О.Сахарова [9] та ін. Н.А.Добротворский визначив місце і роль кустарних промислів і ремесел українського етнічного населення в соціально-економічному розвитку Східної Слобожанщини. М.О.Сахаров одним із перших дослідив розвиток найбільшого на Східній Слобожанщині борисівського кустарного осередку, що був заснований етнічними українцями. У праці Ф.Н.Корольова були показані окремі аспекти розвитку кустарної металообробки та гончарства в українських анклавах Росії. Але в цілому, в цих працях зібраний та узагальнений фактичний матеріал, який дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку розвитку кустарних гончарних промислів на території Східної Слобожанщини. Отже, історіографічний аналіз літератури з теми дослідження дозволяє зробити висновок про відсутність комплексного дослідження щодо ролі та участі українського етнічного населення в розвитку гончарного промислу на території Східної Слобожанщини в другій половині XIX - початку XX століття.

Ця тема залишається досить актуальною і становить значний науковий і практичний інтерес, вона продовжує цікавити багатьох сучасних дослідників як України, так і Російської Федерації.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні історії розвитку гончарних промислів Східної Слобожанщини та участі в них українського етнічного населення Російської імперії у другій половині XIX - початку XX ст. На Східній Слобожанщині, де були значні запаси досить коштовних сортів глини, кустарне гончарство існувало майже у всіх повітах Курської та Воронізької губерній, а загальне число гончарів на початку XX ст. тут доходило до 2,3 тис. чол., більшість з яких були етнічними українцями. На загальноросійському тлі за масштабами розвитку кустарного гончарства особливо виділялась Курська губернія, яка впевнено займала одне з провідних місць, поступаючись у цій сфері тільки Московській, Харківській та Полтавській губерніям. В ній повсюдно гончарством займались переважно етнічні українці, які в північних повітах губернії склали значну частину місцевого населення [10, с. 54].

Етнічні українці брали активну участь у гончарному виробництві в слободах Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки і Холань Новооскільського повіту; в Грайворонському повіті гончарі частіше за все зустрічалися в слободах Борисівка та в сл. Аннівка Богородської волості; в Білгородському повіті - в слободах Тернівці, Шопині та Муромі; в Корочанському повіті - в слободі Стреліце та в багатьох інших слободах та селах Курської губернії.

Разом з тим головним центром гончарного виробництва в Курській губ. була сл. Великомихайлівка. Цьому сприяла фінансова допомога князів Потьомкіних та Голіциних [12, с. 388-390]. У 1902 р. кращі великомихайлівські гончарі були визнані гідними честі експонувати свої вироби на Всеросійській кустарно-промисловій виставці в Санкт-Петербурзі.

Широку популярність приніс гончарний промисел й слободі Борисівка, яка була заселена виключно етнічними українцями. Розвиток Борисівського гончарного осередку всіляко підтримувався губернським земством, свідченням чого з'явилося відкриття в слободі "малювальної" школи, яка призначалась для навчання місцевих гончарів [14, с. 48-50].

Протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. в Курській губернії нараховувалося близько тисячі гончарів українського походження. У тому числі в сл. Велика Михайлівка виробляли глиняний посуд 216 українських гончарів, у сл. Тернівці - 42 українських гончарів, у сл. Шопине - 23 українських гончарів, у сл. Стреліце - 79 українських гончарів, у сл. Покровська - 9 українських гончарів, у сл. Велика Холань - 18 українських гончарів, у сл. Борисівка - 43 українських гончарів, у сл. Аннівка - 4 українських гончарів, на хуторі Барсуки - 2 українських гончарів. Крім того, ще кілька десятків відхожих гончарів мешкали по різних селах Білгородського, Новооскольського, Грайворонського, Тимського та інших повітів. Так наприклад, у Слонівці нараховувалося 3 відхожих гончарних майстри, у с. Карповому 1 гончарний майстер, у сл. Успенській 1 гончарний майстер тощо. Процес капіталізації в галузі малого гончарного виробництва Курської губернії йшов досить повільно, за винятком Новооскільського та Грайворонського повітів, де розташовувалися найбільш широко відомі центри розвитку українського етнічного гончарства [3, с. 13-18].

Технологія виготовлення глиняних виробів в українських кустарних осередках Східної Слобожанщини включала в себе кілька етапів: видобування глини, підготовка її до роботи, формування виробів, висушування, оздоблення та орнаментування і випалювання. Жоден із цих етапів не мав суттєвих відмінностей від подібних їм в гончарних осередках Наддніпрянської України. Однак їм були притаманні певні особливості, що залежало від природних умов, способу, рівня життя та традицій місцевого українського населення. Традиційний східнослобожанський керамічний посуд, як правило, розписувався та оздоблювався.

Процес видобування глини на Північній Слобожанщині відбувався переважно, з пізньої осені до ранньої весни і вважався небезпечною та ризикованою справою, що вимагала особливих вмій. У досліджуваному районі зафіксовано два способи добування глини: відкритий, коли глина залягала на глибині до 1 метра, та закритий - добування глини у глибоких ямах - "колодязях", "шахтах". Як свідчать матеріали керамологічних досліджень, відкритим способом добували глину в с. Борисівка Грайворонського повіту. Тут вона залягала на глибині близько одного метра від поверхні тому, щоб її накопати, достатньо було зняти верхній шар ґрунту. У с. Лиман Богучарського повіту глину брали по урвищах поблизу берегів річки, де вона залягала шаром товщиною близько 50 сантиметрів. У селах Пискунівка, Діброва, Миколаївка Острогозького повіту українські кустарі-гончарі користувалися глиною з родовищ, які розроблялися ще з початку ХІХ ст. У переважній більшості гончарних осередків Північної Слобожанщини зафіксовано випадки видобування глини закритим способом у колодязях, шахтах, де вона залягала на глибині від 3 до 18 метрів. Над ямою влаштовували "ворот" чи "колесо" - пристрій, який нагадував колодязний барабан. Гончар чи будь-хто із членів його родини спускався в глинище на мотузках або по виритих у стінках ями східцях (дітей спускали прямо в "коробках", "відрах", "корзинах", у які потім навантажували глину), а той, хто залишався на поверхні, крутячи колесо, витягав коробку з глиною за допомогою конопляних віжок чи звичайної мотузки. Натрапивши на шар

придатної для роботи глини, копали в різні сторони "ходи", "кубла", де працювали з ліхтарями. Добування глини було дуже небезпечним заняттям, тому необхідно було постійно слідкувати, чи яма не дає тріщин [8, Оп. 1. - Спр. 24. - Арк. 92].

У другій половині XIX - на початку XX ст. гончарство Курської та Воронізької губерній було пов'язане з використанням гончарного круга. У значній частині промислових сіл традиційно використовувався важкий гончарний круг діаметром 50-55 см і товщиною 4-5 см, що працював за допомогою ножної тяги. За тиждень на ньому можна було зробити до 100 горщиків або різних інших виробів - близько 10 корчаг, близько 20 цебер, 30 напівцебер і т.п. На початку XX ст. почалося поширення гончарного круга, обертання якого здійснювалося за допомогою підшипників.

При формуванні посуду гончарі використовували дерев'яні ножі для загладжування поверхні; по сирій або злегка підсохлій глині дерев'яним ножом або паличкою наносився орнамент. Попереднє сушіння посуду на крамницях і полках робилося в тому ж жилому приміщенні, де перебував гончарний круг. Для випалу виробів гончарі улаштовували гончарний горн. Найчастіше він являв собою нескладне спорудження - обмазану глиною яму з вимуруваним у ній вогнищем. Все частіше його робили із цегли. Розміщали горн у деякому віддаленні від житла, на окраїні села. Але були випадки, коли робили його й у підпіллі житлової хати, наприклад, у сл. Борисівка. Такий горн призначався для зимового випалу посуду. Дим з нього йшов по трубі, яка була спрямована в димохід хати [2, с. 469].

Виготовлений гончарний посуд був двох видів: морений і полив'яний. Вироби першого виду виходили в наглухо закритому горні, де при згоранні дров хвойних порід створювалися умови для утворення великої кількості вуглецю, що проникав у пори гончарних виробів, надаючи їм чорного кольору. Полив'яний або глазурований посуд вироблявся в обмеженій кількості, тому що підготовка спеціальних складів для поливи була досить складним процесом із широким використанням хімічних речовин - окислів металу й інших речовин, що вимагало від кустарів глибоких знань хімічного складу використовуваної сировини. Вироби, що піддавалися поливанню, вимагали подвійного випалу, що було пов'язане зі збільшенням обсягу необхідного палива й високої майстерності при обробці посуду. При найменшій помилці або неточності, допущеній майстром у процесі виробництва полив'яного посуду, виходила значна кількість браку, що подвоювало вартість виробництва. Розповсюдженим прийомом декору був розпис ангобами - білими або кольоровими рідко розведеними глинами, які гончарі накладали на злегка підсушений черепок. Ангобний розпис іноді доповнювався малюнком, що створювався способом продряпування за допомогою шпичок або скла. І зовсім рідко окремі майстри наносили на посудину рельєфний або контррельєфний візерунок із застосуванням штампів і скульптурних наліпів [3, с. 38].

Підготовка формувальної маси для виготовлення посуду вимагала використання різноманітних мінеральних й органічних добавок, що робилося для зменшення усадки, усихання, додання вогнетривких властивостей, пластичності. Із цією метою кустарі вживали золу, дроблену гальку, пісок,

пташиний кал, зерно у розмеленому й цілому виді та інше. Підготовлену суміш замочували в особливих ямах, а іноді в житлових приміщеннях у коритах, спеціальних ящиках інших посудинах [15. Оп.1. - Спр. 5. - Арк. 29].

Асортимент виробів гончарів Курської губернії був надзвичайно різноманітним. У другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. з місцевої глини в дрібних майстернях майстри робили кухонний посуд, садово-квіткові горщики, глечики, кадильниці, іграшки - свистульки, різні ємності, водопровідні труби та багато іншого. Участь у міжнародних і всеросійських виставках, численні нагороди свідчили про те, що гончарний промисел мав високу якість [4. Оп. 1. - Спр. 24. - Арк. 92-98].

Наявність високоякісної сировини визначила широкий розвиток гончарного промислу у Львовському повіті Курської губернії, особливо в селах Нижнє-Дроняєво і Кожля. Колишні державні селяни цих селищ володіли як власними глиняними копалинами, так і лісом. Розподілу праці в промислі майже не існувало. Гончарі самі збували свої вироби, не звертаючись до послуг скупників. При цьому часто гончарний посуд не стільки продавався, скільки обмінювався на хліб або зерно. Однак до кінця ХІХ ст. гончарне виробництво у цих селах пішло на спад.

Дрібні самостійні виробники, відрізані від ринку, поступово потрапили в повну залежність від скупників. Подорожчання сировини, конкуренція кустарного виробництва з фабричними виробами з простого та емальованого чавуну, низький рівень технічної оснащеності привели до того, що більшість гончарів часто стали кидати самостійне виробництво. Частина з них перетворилася в найманих робітників у великих підприємств, частина стала займатися відходництвом [11, с. 108].

Найбільш організовані форми народного гончарства спостерігалися протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. у Борисівському гончарному районі (сл. Борисівка та декілька навколишніх волостей Грайворонського повіту) із загальною кількістю до 100 гончарів. Місцеві народні майстри заготовляли червону, синьо-зелену, жовту, сіру, синю глину взимку. Для різного роду гончарних виробів потрібні були різні сорти глини. Тому нерідко доводилося запасатися цією сировиною на чужій території. У випадку, якщо своя глина була невисокої якості, а неподалік перебувала чужа глина кращого сорту, то гончарі виробляли посуд двох сортів відповідно якості сировини або збагачували свою глину покупною. Гончарний промисел вимагав багато палива. Ліс на дрова, як правило, доводилося закуповувати [6, с. 81].

Основні гончарні роботи в Борисівському гончарному осередку велися із середини жовтня до початку липня, іноді - з листопада до травня. У роботі використовувалося ручне гончарне коло. Асортимент посуду цього району був досить різноманітний. При цьому частину його робили обвальною - у розпеченому вигляді занурювали горщики в "бовтанку" з житнього або вівсяного борошна. Уважалося, що таким способом виріб одержував загартування, стаючи більше міцним і вологонепроникним. Наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. розширився попит на поливний посуд. Майстри стали покривати горщики легкоплавкою поливою жовтого (окису заліза або свинцю), зеленого (окису міді), коричневого або фіолетового (марганець) кольорів. Найбільш улюбленими кольорами був червонясто-коричневий,

котрим володіла глазур, виготовлена з додаванням сурику [9, с. 176].

Одними з великих осередків гончарного виробництва в Курській губернії були сл. Терновка і Шопині Белгородського повіту, де за станом на 60-ті роки XIX ст. налічувалося 150 майстрів гончарної справи, а в 1897 р. - 65 майстрів. Зокрема, у Тернівці горщики виготовлялися у 32 українських родинах (42 чол.), а у Шопині - у 18 родинах (23 чол.). В Тернівці та Шопині гончарний промисел почався давно, "з дідів ще цим займалися". До початку 1870 років виробництво тут активно розвивалося, але із часу будівництва залізниці, коли ліс значно подорожчав, промисел почав падати. Цьому сприяла та обставина, що недалеко від цього, у сл. Стрелиці, Корочанського повіту, селяни також стали займатися цим промислом. На ринку гончарні вироби із сл. Стрелиці стали значно тіснити вироби Тернівських і Шопинських гончарів, тому що глина в сл. Стрелиці виявилася у якісному відношенні набагато кращою, ніж у Тернівці. Таким чином, подорожчання лісу і конкуренція із Стрелицькими гончарами майже зовсім знищили виробництво горщиків у Тернівці. Збут здійснювали скупники, яких, за даними перепису, зробленого у 1884 р. агентами статистичного бюро Курської губернії, у Шопині нараховувалося 44 торговці горщиками, а у Тернівці - 134 чол. [7, с. 32].

Ще одним регіоном Курської губернії, де гончарний промисел міцно тримав конкуренцію й швидко розвивався навіть на початку XX ст., була сл. Стрелиця Нечаївської вол. Корочанського повіту. Промисел виник тут приблизно у 60-х роках XIX ст. завдяки високій якості глини. Горщики тутешнього виготовлення незабаром витіснили з ближніх ринків вироби Тернівських і Михайлівських гончарів. Внаслідок цього протягом другої половини XIX - початку XX ст., незважаючи на страшну дорожнечу дров, гончарне виробництво у Стрелицькому кустарному осередку з кожним роком розширювалося, а кількість кустарів щороку збільшувалася [1, с. 169].

У центрі промислу - сл. Стрелиця в 10-ті рр. XX ст. гончарством було зайнято понад 100 чол. Місцева глина ("червона", "безпіскова", "синювата") дозволяла робити різноманітні асортименти виробів. Малопіскова еластична глина вживалася при виготовленні поливного посуду, із глини з більшою кількістю домішок робили на ножному крузі "сірий посуд". Сировину заготовляли пізньої осені, коли земля вже промерзала. Глину привозили на подвір'я й складали в "струбці" - спеціальні ящики поблизу хати. Звідти брали потроху - на один-два днів роботи. Глину замочували в довгих коритах, потім м'яли руками, вибираючи дрібні камінчики. На ножному крузі відбувалося формування виробів шляхом витягування стінок посудини із цілої грудки глини. За день досвідчені майстри робили від 75 до 100 горщиків. Перед випалом наносився орнамент - тичковий, прокреслений або у вигляді напису. Для поливи найчастіше використовувався свинець - шляхом його перевитрати в окис, що давало жовті кольори. Розмелені окиси розбавляли водою, додавали землю, рідку глину як сполучний засіб, ковальську окалину ("стариш"). Виготовлену поливу заливали в підсушений посуд так, щоб її надлишок виливався через край. Випал у горнах, розташованих за слободою, робили два рази на місяць, обпалюючи за один раз 500-800 штук. Асортименти гончарних виробів Стрелицького кустарного осередку

відрізнялися значною розмаїтістю: корчаги всіх видів, у тому числі й пивні, глечики, горщики, квіткові горщики, лотки, миски, сковорідки, кружки тощо. Везли посуд на ярмарки й базари ближніх торгівельних селищ, а також на ринки України [4. Оп. 1. - Спр. 58. - Арк. 43-48].

У всіх українських слободах і селах Курської та Воронізької губерній, де гончарство являло собою більш-менш значний кустарний промисел, проявлялися чіткі тенденції до кооперації. Часто 5-7 кустарів споруджували загальний гончарний горн - конусну яму в 2 аршини у наземній частині й глибиною - 1,5 м. На дні знаходилося вогнище із цегельними ґратами над ним. Верх такої "майстерні" покривався навісом - "пригребицею". Господарі деяких гончарних майстерень, де було встановлено по 2-4 гончарних круга, наймали робітників для виконання певних технологічних операцій. Найбільш кваліфікованою частиною процесу виготовлення посуду було "крутіння" - робота на гончарному крузі.

Незважаючи на уривчастий характер, документальні матеріали, що збереглися до наших днів, все-таки підтверджують, що протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. на Східній Слобожанщині працювало чимало гончарів. В багатьох українських слободах і селах утворювалися досить великі осередки кустарного гончарного виробництва. Наявні дані дозволяють говорити про високий рівень товарності кустарних гончарних промислів Східної Слобожанщини. Причому товарний характер виявився задовго до ХІХ сторіччя. Завдяки цьому етнічне українське населення Курської та Воронізької губерній вже до середини ХІХ ст. сформувало гончарні кустарні осередки, що спеціалізувалися на виробництві одного-двох видів продукції. Причому ці кустарні осередки часто виростили на основі українських традицій, що існували "з незапам'ятних часів". Одні райони українського етнічного кустарництва були пов'язані регіональними, інші - загальнонаціональними торгівельними відносинами.

-
1. Богуславская И.Я. Русская глиняная игрушка / И.Я.Богуславская. - М.: Наука, 1975. - 280 с.
 2. Всероссийская сельскохозяйственная выставка 1887 года в Харькове. Каталог. - Х.: Тип. Каплана и Бирюкова, 1887. - 544 с.
 3. Годовой отчет Главного управления землеустройства и земледелия. - Спб.: Тип В. Киршбаума, 1910. - 137 с.
 4. Державний архів Белгородської області. Ф.Р.-593. Белгородське повітове статистичне бюро.
 5. Добротворский Н.А. Кустарные промыслы Курской губернии / Н.А. Добротворский. - Курск, 1886. - 255 с.
 6. Королев Ф.Н. Гончарный промысел в Вятской, Пермской и некоторых других губерниях / Ф.Н. Королев // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. - Спб.: Тип. В. Киршбаума, 1895. - Т. 3. - С. 79-90.
 7. Перепелицын А.В. Сельские промыслы Воронежской губернии / А.В. Перепелицын // Русская провинция. - Воронеж, 1995. - Вып. II. - С. 30-39.
 8. Російський державний історичний архів. Ф. 1284. - Департамент загальних справ.
 9. Сахаров М.А. Мелкая крестьянская промышленность Курской губернии в конце ХІХ в. / М.А. Сахаров // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России: Сб. статей. - М., 1984. - С. 176-178.
 10. Сельскохозяйственные промыслы на выставке в Санкт-Петербурге. - Спб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. - 71 с.

11. Статистический временник Российской империи. - СПб.: Тип. МВД, 1902. - Вып. 35. - 201 с.
12. Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1913 г. - СПб.: Тип. Бернштейна, 1914. - Вып. 4. - 461 с.
13. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. - СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1879. - Т. 1. - 174, 776, 364, 95 с.
14. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. - СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1880. - Т. 3. - 309, 63 с.
15. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. - Ф.1710. - Слобідсько-Українська губерньська канцелярія.

Подрез Ю. В. РАЗВИТИЕ ГОНЧАРНЫХ ПРОМИСЛОВ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ СЛОБОЖАНЩИНЫ И УЧАСТИЕ В НИХ УКРАИНСКОГО ЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX - НАЧАЛО XX СТОЛЕТИЯ)

В статье исследуется развитие гончарных промыслов и участие в них украинского этнического населения Российской империи во второй половине XIX - начала XX века. Основное внимание отводится анализу исторического развития центров украинского кустарничества Курской и Воронежской губерний, особенностям кустарного гончарного производства, его роли и места в традиционной культуре этнических украинцев, которые населяли Восточную Слобожанщину.

Podrez J. V. POTTERY CRAFTS DEVELOPMENT ALL OVER EASTERN SLOBOZHANSKYNA AND PARTICIPATION OF UKRAINIAN ETHNIC POPULATION IN IT (IN THE LATE 19th - EARLY 20th CENTURY)

Artisanal pottery crafts development and involvement in it of Ukrainian ethnic population of the Russian Empire in the late 19th - early 20th century are considered in the article. The main attention is paid to the analysis of the historical development of centers of Ukrainian home industry in Kursk and Voronezh provinces, the characteristics of artisanal pottery industry, its role and place in the traditional culture of ethnic Ukrainians who lived in Eastern Slobozhanshchyna.

Отримано 19.10.2013

